

УДК 070.13/.14(477)

І.В. Крупський

ЦЕНзуРА Й УКРАЇНСЬКІ ЗМІ: ІСТОРИЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті проаналізовано негативний вплив цензури на діяльність українських ЗМІ в історичній ретроспективі, розкрито її форми, акцентовано увагу на факторах, які заважають вільному розвитку преси в сучасному суспільстві.

Ключові слова: цензура, українські ЗМІ, свобода преси.

I. Вступ

Нині темі цензури присвячено немало праць як українських, так і зарубіжних науковців. Зокрема, ще 1969 р. в Лондоні відбувся симпозиум, на якому розглядався згубний вплив радянської цензури на всі сфери суспільно-політичного життя. Матеріали конференції згодом були видані англійською мовою у збірнику "Радянська цензура" [9].

Радянська історіографія не визнавала наявності у країні цензури. Лише в 1970-х рр. побачили світ праці щодо методів та форм ідеологічної боротьби радянської влади. Розкриваючи форми цієї боротьби, автори, можливо, самі того не бажаючи, наводили факти, що свідчили про цензуру в державі. Це, зокрема, характерне для брошури С. Федюкіна "Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в первые годы Нэпа" [7]. Таким чином, уперше в радянській історіографії хоча й побіжно, але визнавалась наявність цензури в СРСР.

Після розпаду СРСР побачили світ праці, присвячені функціонуванню цензури в радянському суспільстві. Автор найґрунтовнішої з них – В. Блюм [1]. Він простежив взаємозв'язок діяльності державних цензурних установ з роботою вищих партійних інстанцій і репресивних органів.

Відтак, з'являються окремі праці, в яких наголошено на негативному впливові цензури щодо діяльності ЗМІ та свободи преси. Серед українських дослідників піонерами в розробці цієї теми стали І. Артамонова, В. Владимиров, С. Демченко, В. Іванов, І. Михайлин, Н. Сидоренко та ін. У Росії найбільше спричинилися до розкриття теми "цензура і мас-медіа" І. Кузнєцов, Р. Овсепян.

Однак здебільшого науковці акцентували увагу на негативному впливові цензури на ЗМІ у відповідному часовому періоді, на певному історичному відтинку. Перевагу віддавали радянському суспільству.

Загалом можна вважати, що діяльність цензури певним чином розкрита. Однак, поперше, нині знаходимо нові факти, які дають

змогу повніше висвітлити цю тему. А, по-друге, розкриваючи цю тему, науковці в основному зосереджувалися на тоталітарних суспільствах, оскільки вважали, що в демократичних державах такого ганебного явища, як цензура, немає. Але ж при цьому ніхто не заперечує, що й у найдемократичніших державах світу трапляються випадки втручання в роботу ЗМІ, нав'язування журналістам волі різних чиновників, з ефіру знімаються передачі під надуманим приводом, що програма, мовляв, не вписується "у формат передачі", ефір наповнює "джинса", а на місцях обрані "слуги народу" щодо ЗМІ ведуть себе, як колись найгірші феодала зі своїми підданими. На нашу думку, такі факти можна трактувати як форму цензури.

II. Постановка завдання

Мета статті – з'ясувати витоки цензури й навести факти, які свідчать про негативний вплив різних чинників на свободу преси уже в незалежній Україні, що можна вважати їх своєрідною формою, трансформацією цензури.

III. Результати

Для цього, передусім, варто провести історичний екскурс щодо цензури українських ЗМІ; з'ясувати витоки цензури в Україні й чинники, які впливають на свободу слова в нашій державі.

Якщо говорити про українське друковане слово, то протягом багатьох років воно перебувало під тиском різних цензурних указів, постанов, директив. Змінювалися правителі, розвалювалися імперії, а сприятливих умов для його вільного розвитку не було. Причому всі імперії, до складу яких входила Україна, намагалися заборонити, а якщо це не вдавалося, то хоча б обмежити, розвиток українськомовної преси.

Підозріле ставлення до української книги в Російській імперії склалося чи не відразу після її поширення на теренах Росії. Наприклад, уже в 1672 р. було заборонено тримати у своїх домівках українські книжки польського та литовського друку, робилися перепони в роботі українських друкарень.

Величезної шкоди українській книговидавничій справі завдав Валуєвський циркуляр,

прийнятий 8 липня 1863 р., унаслідок якого межі існування української книги різко зменшилися. Вершиною цинізму щодо українськомовних видань став Емський указ, виданий Олександром II у травні 1876 р., який був спрямований на те, аби покласти край будь-якому українському друкованому слову.

Не ліпшим було становище з українськими друками і в Галичині, де будь-які намагання видати українську книжку, не кажучи вже про журнал чи газету, наштовхувалися на мур байдужості австрійської цензури. Тому лише 1837 р. в Будині (Угорщина) вдалося видати альманах “Русалка Дністровая”, однак фонетичний правопис і українська мова альманаху стали причиною його конфіскації львівською цензурою. І тільки під впливом буржуазно-демократичних революцій, використовуючи політичну ситуацію, галичанам у 1848 р. вдалося налагодити видання газети “Зоря Галицька”.

На Наддніпрянщині розвиток української преси став можливим лише 1905 р., коли під впливом революційних подій був прийнятий маніфест, згідно з яким населенню було обіцяно дарувати “свободу особи, слова, сумління, зібрань та союзів”.

За цих умов, не чекаючи спеціального дозволу на видання, відразу після проголошення маніфесту 17 жовтня, у Лубнях, на Полтавщині, світ побачило перше число газети “Хлібороб”. Однак вік газети був недовгим: після п'ятого числа цензура заборонила її вихід.

Однак попри цензурні перепони, які стають витонченішими, усе ж друкуються українські книги, розширюється мережа українськомовної преси, хоча, звісно, не в таких масштабах, як би це личило мати європейській нації.

Попри це царський уряд вичікував слушної нагоди, аби за допомогою цензурних заборон назавжди й остаточно розправитися з українським друкованим словом. Перша світова війна надала йому таку можливість: користуючись правами воєнного часу, цензура заборонила видання всіх українських книг і періодики.

Після війни українцям Наддніпрянщини вдається поволі налагоджувати друк українськомовної продукції, вдаючись до різних хитрощів, аби приспати пильність цензури. У Галичині також поступово відроджується українська книговидавнича справа, налагоджується випуск періодики, хоча польська цензура лютує щоразу більше.

Жовтневий більшовицький переворот 1917 р. позначився й на долі України. Однак коли в Росії більшовики встановлювали свою політику щодо друку низкою директив і указів, які відігравали фактично заборонну

цензорську функцію, то в Україні прийшла до влади Центральна Рада. Саме її політика була виявом справжньої демократії – не випадково історики преси називають період її діяльності “медовим місяцем для української преси і книги”. Однак цими плодами не забарилися скористатися й ненависники правдивого друкованого слова – міста України поруч із національно-патріотичними виданнями були наповнені антидержавною пресою: жодної цензури чи якихось обмежень друку Центральна Рада не впроваджувала.

Гетьманський переворот відразу ж негативно позначився на розвитку української преси. Зокрема, 29 квітня 1918 р. за наказом міністра внутрішніх справ гетьманського уряду “до особливого розпорядження” було припинено видання газет “Відродження”, “Боротьба”, “Нова Рада”. Зрештою, закриття газет проводилося без будь-яких пояснень.

Негативно позначилося на діяльності преси введення гетьманом з 30 квітня 1918 р. попередньої цензури. Відтак, уряд обмежив журналістів і в доступі до офіційної інформації, заборонивши посадовцям давати журналістам будь-які коментарі, переклавши при цьому всі повноваження щодо спілкування з журналістами на спеціально створене інформаційне бюро (нині діяльність таких бюро нагадує створення при різних установах прес-груп, якими державні чиновники намагаються відгородитися від журналістів). Зрозуміло, інформація, яку надавало це інформбюро, була далекою від об'єктивності. Тобто інформбюро виконувало певні цензурні функції.

Водночас для контролю за діяльністю друкованих органів було створене бюро преси при міністерстві внутрішніх справ. Його члени прийняли рішення, яке окреслювало коло питань, дозволених і заборонених до висвітлення в пресі. Це дало владі змогу застосовувати санкції до газет та журналістів – закривати видання, арештовувати редакторів.

Зрештою, виконуючи волю німецького командування, цензура мусила заборонити будь-яку критику окупаційної німецької влади на теренах України. Та й окупанти не церемонилися: “Якщо преса сіятиме ненависть до німецьких військ, я буду закривати газети”, – заявив німецький генерал фон Арн в Катеринославі на зборах редакторів краю [5, с. 19]. Нерідко газети виходили в світ з великими білими плямами – не подобався цензурі матеріал, і вона його без жодних пояснень вилучала з номера.

Питання про нестерпні цензурні умови розглядалися в червні 1918 р. на Всеукраїнському з'їзді діячів преси. У резолюції були внесені пропозиції про створення комітету

захисту свободи преси, який би реєстрував усі незаконні дії місцевої влади щодо органів преси з боку будь-яких партій, аби згодом із цими скаргами звертатися до центральних органів влади з вимогою припинити незаконні дії. Але це, звісно, було утопією, оскільки вказівки цензурування друку виходили саме із центральних органів влади. Більше того, у вересні 1918 р. до цивільної цензури додався ще відділ військової цензури, а 4 жовтня 1918 р. П. Скоропадський підписав Закон “Про статус попередньої цензури друкованих видань”, яким закріпив правові засади організації цензурної справи в Україні. Однак ці заходи не допомогли: на зміну гетьманату прийшла Директорія.

Одним з першочергових завдань новоутвореної республіки була потреба окреслити статус цензури. Командир корпусу Січових стрільців Є. Коновалець 31 грудня 1918 р. видав наказ, згідно з яким передбачалося, що періодичні видання могли виходити лише з дозволу керуючого управління преси та інформації О. Назарука. Водночас було ухвалено, що обов'язком цензури є “не пускати нічого проти самостійної української держави, проти уряду УНР і республіканської армії” [8, с. 18]. Крім цього, усі газети повинні були обов'язково реєструватися військовою адміністрацією і “підлягали попередній цензурі”.

Дивно, але існування цензури обстоював і соціаліст В. Винниченко, вважаючи, що “цензура існуватиме доти, поки не будуть закріплені здобутки нашої революції” [3, с. 14].

І все ж, хоча в період Директорії цензура суттєво не зменшила свого запалу – так само закривалися газети й журнали, але її законодавчого оформлення не відбулося. У цьому були як позитивні аспекти, так і негативні. Адже, не маючи відповідних вказівок, цензура могла на свій розсуд винести те чи інше рішення щодо будь-якої газети, журналу чи книги, нерідко трактуючи однакові факти з різних позицій.

Після того, як в Україні влада перейшла до більшовиків, цензура знову активізувалася, розширилися межі її втручання в журналістсько-видавничий процес. Уся діяльність преси підпорядковувалася суворому партійному керівництву. Саме для керівництва пресою й усією видавничою справою в Україні була створена редакційно-видавнича комісія, діяльність якої підпорядковувалася безпосередньо Політбюро ЦК КП(б)У.

У листопаді 1921 р. в межах агітвідділу ЦК РКП(б) було створено підвідділ преси, головною функцією якого було політичне керівництво партійною й радянською пресою. Подібне рішення прийняв і ЦК КП(б)У,

організувавши відділ агітації та пропаганди, у межах якого вичленено сектор преси, що видавав дозволи на вихід нових видань, встановлював їх тиражі, вів облік і розподіляв журналістські кадри тощо. Таким чином, уся самостійність й ініціативність редакцій визначалася лише сектором преси. З 1922 р. ці сектори були реорганізовані у відділи. Так, до початку 1922 р. процес формування апарату щодо керівництва пресою в Україні був завершений.

Зрештою, партійне керівництво пресою полягало не лише в забороні видань, а й ініціювало на офіційному рівні практику маніпулювання громадською думкою, що відбувалося шляхом замовчування, викривлення фактів, зосередження уваги на другорядному. Так, під тиском світової громадськості уряд радянської України мусив, звісно, з дозволу всесоюзного керівництва, визнати існування в Україні у 1921–1923 рр. голоду. Про голод почали писати українські часописи, не забуваючи при цьому зазначити, що “за вказівкою Леніна Донбас, наприклад, на початку 1922 р. отримав тримісячний запас хліба, аби підтримати кам'яновугільну промисловість” [4].

Однак це було лише частиною правди. Справді, для самого Донбасу було виділено таку кількість хліба, однак він потрапив лише у міста. Водночас із сіл Донбасу до 15 січня 1922 р. було вивезено 120 тисяч пудів хліба, що в декілька разів більше від розрекламованої допомоги.

Партійне керівництво всіма друкованими виданнями виразно окреслювалося в низці відповідних партійних циркулярів, директив, постанов, які мали тенденцію до щоразу більшого затискування меж вільного слова.

Однак вплив на друковану продукцію не обмежувався лише відповідними партійними настановами. Декретом Ради народних комісарів 6 червня 1922 р. було утворене Головне управління у справах літератури і видавництв – Головліт, а через два місяці виникло Центральне управління у справах преси при Наркомпросі освіти УРСР. Головна функція новостворених структур – цензурування всієї видавничої діяльності шляхом попереднього й наступного контролю.

Функції цензури постійно ставали все більшими. Нерідко деякі газети, не кажучи вже про книги, конфісковувалися лише через звичайні друкарські помилки чи не точно цитовані слова вождів. Досить було газеті написати слово “квартильний” замість “річний”, “трудоодовий” замість “трудолий” чи допустити якусь іншу подібну помилку, як весь наклад конфісковувався. Вважалося, що описки, друкарські помилки, переплутані рядки – не професіональний ляп, а результат діяльності ворогів радянської влади.

Таким чином, лише за перший квартал 1939 р. були передруковані тиражі 93 газет.

Про всі “негаразди”, помічені на сторінках книг чи періодичних видань, цензори повідомляли не лише партійні органи, а й НКВС. Так, один із цензорів сигналізував, що “називають свиней і корів політично недопустимими іменами “Депутат”, “Сількор”, “Русь”, “Антанта”, “Піонерка”, “Пролетарка” і пропонував замінити клички тварин: “Нарком” на “Наркоз”, “Правда” на “Плут”, а такі клички, як “Комуна”, “Свобода” негайно змінити [2, с. 5].

Заборонні заходи нерідко доходили до абсурду. Наприклад, не можна було показувати потужність макаронного заводу: адже в умовах війни, мовляв, цей завод можна було легко перевести на виробництво пороху. Табу накладалося також на оприлюднення кількості викидів відпрацьованих газів в атмосферу чи неочищених стоків у водойми – “ворог” тут же, мовляв, вирахоє потужність підприємства.

Тому мав рацію С. Крижанівський, який писав, що в той час “усе переводилося на мову політики. А цензура! Такої пильної і жорстокої цензури, мабуть, світ не знав! Вона була потрібна: авторською, редакторською, офіційною (головліт)” [6, с. 26].

Однак годі думати, що навіть країни, які називаємо зразком демократії, як, наприклад, США, завжди є прикладом поширення правдивої інформації. При цьому вони виходять з інтересів своєї держави, пропагують офіційну точку зору на ті чи інші події. Наприклад, перед вторгненням в Ірак територія цієї держави піддавалася масованій інформаційно-пропагандистській інтервенції з боку ЗМІ. Не припинилася ця акція й у період вступу військ на територію Іраку. Однак уже за декілька днів після початку бойових дій можна було помітити, наскільки відрізняється висвітлення подій у різних ЗМІ залежно від займаної ними позиції. Так, німецька газета “Die Welt” у статті “Одна війна, два телебачення” навела, як приклад, висвітлення боїв за Басру в перші дні кампанії. Вона писала: “CNN і BBC щосили передавали інформацію про просування союзних військ... Вони показували цивільних осіб, які вітають союзників і простягають до них руки, а також іракських військовополонених... Американські вояки “впливали” з цих кадрів як визволителі населення”. Однак кадри катарського телеканалу “Аль-Джазіра” “вдарили по американському оптимізму, немов точкове бомбардування. Адже було показано зовсім іншу війну: кадри зафіксували жертви американського бомбардування – понад 50 убитих і 300 поранених. І хлопчика, якому вибухом відірвало півголови, і матерів, які проклинають США”. Але глядачі багатьох західних телеканалів,

зокрема більшості американських, не побачили мертвого хлопчика і не дізналися про інші факти.

Не будемо адвокатами США: але позицію їх ЗМІ можна зрозуміти – спрямована вона на захист інтересів держави. Але як пояснити факт, що через більше ніж два десятиріччя після утвердження незалежності нашої держави говорити про відсутність цензури в різних її виявах – прихованих чи явних – немає жодних підстав. І йде це не на користь нашої держави, а радше на створення іміджу різних політиків чи їхніх партій.

Годі при цьому звинувачувати нинішнього Президента, бо аналогічна ситуація спостерігалася й за часів Президента В. Ющенка. Свідченням цього є слухання на тему “Про стан свободи слова у регіональних ЗМІ”, що відбулися у Верховній Раді України в листопаді 2009 р. Участь у них взяли представники органів державної влади, регіональної преси, неурядових організацій та творчих спілок. У численних виступах підкреслювалася незахищеність журналістів, усіякий тиск на них, навіть спроби фізичного знищення. Наводилися й приклади: нерозслідуваний випадок 2005 р. з підпалом будинку Лілі Буджурової, напад у 2008 р. в Сімферополі представників однієї з політичних сил на студію ДТРК “Крим”, у результаті чого було зірвано прямий ефір, потрапила під загрозу безпека посла і міжнародного діяча Мішеля Дюре та учасників передачі. Було відкрито карну справу за статтею про перешкоджання журналістам у виконанні їхніх професійних обов’язків, але вона так і залишилась не розслідуваною. Не довели до кінця також справи про напад на знімальну групу Чорноморської ТРК у 2007 р.

На жаль, і досі місцеві чиновники також не від того, аби обмежити діяльність ЗМІ. Про це у своєму виступі переконливо говорив на цих самих парламентських слуханнях головний редактор Львівської муніципальної газети “Ратуша” М. Савельєв. Навівши конкретні факти свавілля влади в місті, він зробив висновок про те, що мер Львова А. Садовий віддав комунальну пресу на знищення, “оточив себе кумами, приятелями, партнерами по бізнесу”. Він зробив усе, аби газету ліквідувати. Спочатку спробував підкупити головного редактора. Коли це не вдалося, намагався звільнити редактора через рішення сесії. Рішення не ухвалили. Але міський голова пішов на крайнощі. Спершу газету абсолютно й незаконно припинили фінансувати: через борги (хоча газета є офіційним виданням Львівської міської ради) взимку в редакції відключили газ, телефони, Інтернет, не виділяли коштів на

друк, на заробітну плату. Але видання, скоротивши обсяг сторінок і тираж, продовжувало виходити й далі, критикуючи мера та його оточення. Тоді, знову ж таки з ініціативи міського голови, починаються масові перевірки. Перевіряючи нічого не знаходять. Відтак, пославшись на значні витрати, газету "Ратуша", за вказівкою А. Садового, припиняють фінансувати, але рішення про закриття газети не приймають. Мер заявляє, що редакцією будуть займатись правоохоронні органи, бо в ній, мовляв, отримують зарплату в конвертах. Видання подає в суд і виграє цей процес. Однак А. Садовий відмовляється спростовувати поширену ним інформацію, хоча управління юстиції двічі його за це штрафуює.

IV. Висновки

Безперечно, рівень відкритості влади для журналістів не відповідає нормам цивілізованих держав, чимало журналістів скаржаться на недопуск їх до інформації, втручання в редакційну політику та адміністративний тиск, безпідставні переслідування за критичні матеріали.

В українських ЗМІ ще є чимало інших проблем, починаючи від підкупу журналістів, які через фінансову кризу змушені йти на компроміс із сумлінням. Нерідко в редакціях деяких відомих і престижних видань вилучають цілі абзаци з тексту та замінюють їх іншими без узгоджень з автором. Усе це, звісно, нові форми цензури. Не випадково 2 вересня 2012 р. Рада Всесвітньої асоціації видавців газет і новин (WAN-IFRA) звернулася до Президента України В. Януковича із закликом негайно вжити рішучих заходів для забезпечення свободи слова в Україні. Текст повідомлення надрукований на офіційному сайті WAN-IFRA.

Рада, зокрема, закликала Українську владу визнати самостійність ЗМІ, дозволити журналістам безперешкодно висвітлювати факти корупції й забезпечити на практиці дотримання доступу до інформації.

Звичайно, система контролю та дозування інформації є в кожній державі. Однак потрібно закріпити юридичними актами, щоб на свободу мас-медіа ніхто не зазіхав, щоб уникнути прямої чи прихованої, "класичної" чи трансформованої цензури щодо ЗМІ.

Список використаної літератури

1. Блюм В.А. Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929–1953 гг. / В.А. Блюм. – СПб.: Академпроект, 2000. – 312 с.
2. Бойко В. Свобода слова і заготівля кормів / В. Бойко // Вітчизна. – 2003. – № 7/8. – С. 4–28.
3. Вовчанський Т. Як вони будували соціалізм / Т. Вовчанський // Перемога (Лондон). – 1972. – № 3. – С. 12–18.
4. Голодующому Донбасу // Коммунист. – 1922. – 8 янв.
5. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана П. Скоропадського і повстання народу проти влади Гетьмана / П. Єрошевич. – Б. м.: б. в., 1929. – 132 с.
6. Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття / С. Крижанівський. – К.: Стило, 2002. – 128 с.
7. Федюкина С. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в первые годы Нэпа / С. Федюкин. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
8. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії / С. Шухевич. – Львів: Червона калина, 1929. – 104 с.
9. The Soviet Censorship / Ed. Martin Dewhirst and Robert Farrell. – Metuchen, New Jersey: Scarecrow Press, 1973. – 244 p.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2012.

Крупский И.В. Цензура и украинские СМИ: история и современность

В статье проанализировано негативное влияние цензуры на деятельность украинских СМИ в исторической ретроспективе, раскрыто ее формы, акцентировано внимание на факторах, мешающих свободному развитию прессы в современном обществе.

Ключевые слова: цензура, украинские СМИ, свобода печати.

Krupskiy I. Censorship and the Ukrainian Media: Past and Present

Analyzed the negative impact of censorship on the activities of Ukrainian mass media in historical retrospect, revealed its form, emphasized factors that obstruct the free development of media in modern society.

Key words: censorship, Ukrainian media, freedom of the press.